

HISTORIA DAS INVESTIGACIÓNS SOBRE O MEGALITISMO NO CONCELLO DAS PONTES (A CORUÑA)

María Martín Seijo

REVISIÓN DOS ESTUDIOS SOBRE MEGALITISMO

A historia dos monumentos megalíticos e dos materiais arqueolóxicos vinculados a este vén determinada polas circunstancias específicas do lugar no que se atopan. Durante o século XIX a vila das Pontes era escollida como lugar de repouso por xentes acomodadas da comarca ferrolá e do Ortegal, que se trasladaban a este lugar a tomar as augas ferruxinosas. Foi neste contexto no que se produciron os achados arqueolóxicos de Santiago de la Iglesia e os primeiros estudos do megalitismo da zona por Federico Maciñeira y Pardo de Lama. As súas investigacións xeraron un coñecemento sobre os monumentos megalíticos das Pontes, e sobre os materiais arqueolóxicos contidos neles que tiveron unha proxección nacional e internacional.

Sen embargo, durante o século XX produciuse unha sistemática e masiva destrución de evidencias arqueolóxicas, debido á explotación do xacemento de lignito no val das Pontes iniciada nos anos 40 coa instalación do complexo industrial de ENCASO e intensificada dende 1975 coa instalación de ENDESA, que explotou o xacemento de lignitos mediante unha mina a ceo aberto de 15 km², a maior de toda a Península Ibérica. Non foi ata finais da década dos 80 cando se deseñou un proxecto de colaboración entre a Xunta de Galicia e a empresa propietaria da explotación de lignito co fin de realizar intervencións arqueolóxicas previas á destrución destes túmulos polo avance da mina ou da entulleira.

Aínda que o val das Pontes pervive só na memoria, consérvanse importantes concentracións tumulares en determinadas zonas como a Serra do Cheibán ou a Mourela (aínda que xa están moi afectadas por múltiples violacións e obras realizadas nas súas inmediacións), ou mesmo nas parroquias de Somede e o Freixo. No ano 1935, Federico Maciñeira describía así os túmulos da comarca das Pontes: *"Pues tanto en este amplio y plano valle de formación terciaria y diluvial perteneciente a la villa de Puentes de García Rodríguez (Ortigueira), cuanto en las colinas y sierras que lo contornean, aparecen por todos lados –aún aparte de los que hayan podido ser arrasados en las zonas de cultivo- gran número de túmulos allí denominados "medoñas", la mayoría de ellos agrupados en los lugares incultos que el tojo y el brezo cubren por completo."* (Maciñeira, 1935)

Santiago de la Iglesia, o médico e naturalista ferrolán, descubriu durante unha das súas estancias na vila das Pontes en xullo de 1893 os dous vasos campaniformes, como nos relata

Federico Maciñeira (1947): "*hallándose en julio de 1893 en Puentes, en cura de montaña, entre - tuvo su descanso explorando unas cuantas medoñas del grupo de la Vilavella, inmediatas al pueblo*". A motivación de Santiago de la Iglesia sen embargo non ía máis aló do interese por atopar algún tesouro agachado, "*sin gran rigor científico -debido a que lo hizo más bien por simple curiosidad que por afán investigador-...*" (Maciñeira, 1941).

Federico Maciñeira foi realmente o primeiro investigador que se ocupou de estudar sistematicamente os túmulos das Pontes dende o ano 1894. Non foi casual o feito de que o primeiro grupo de medoñas e círculos líticos que estudiou fosen as Medoñas da Mourela (Maciñeira, 1929), xa que se atopaban nas marxes do camiño que ía dende a vila ata a fonte das Boliqueiras; foron obxecto dun estudio publicado na Ilustración Artística de Barcelona no ano 1895. Ademais de realizar as súas propias investigacións arqueolóxicas, levou a cabo unha recompilación de datos dos achados realizados por Santiago de la Iglesia entre outros, deixando constancia en moitos casos de materiais actualmente desaparecidos.

Cando Maciñeira explorou e escavou os túmulos da comarca das Pontes moitos deles foran xa total ou parcialmente destruídos, polos labores agrícolas ou polos campesiños da zona en busca de imaxinarios tesouros: "*Instigados por una echadora de cartas, reuniéronse varios decididos mozos del contorno para rescatar las imaginarias riquezas que la mámoa guardaba y allá fueron, empleando varias noches [...] hasta dejar al descubierto la cámara tumular.*" (Maciñeira, 1929)

Incluso no ano 1880 durante a realización dunhas investigacións mineiras, uns ingleses escavaron un túmulo na Mourela, atopando varias pezas arqueolóxicas. As intervencións nestes monumentos fixéronse máis frecuentes e agresivas despois do achado dos vasos campaniformes e do tesouro das Pontes incitadas pola procura de vestixios arqueolóxicos: "*Pocos meses antes de investigarla, habíanla ido a reconocer unos señores de Ferrol -marinos y militares- atraídos por la resonancia local del hallazgo [...] quienes para el examen interno del túmulo, atacaron el monumento por la base y flanco del Este con una zanja hasta dar con el dolmen [...]*" (Maciñeira, 1929).

O inicio da explotación de lignito a grande escala no val comezou durante os anos 40, aínda que xa no século XIX e probablemente antes se viña explotando o carbón de pedra nunha pequena mina ao carón do río Eume. Sen embargo o comezo da explotación do lignito co emprego de maquinaria pesada suporá a desaparición tanto de aldeas e lugares, coma dos xacementos arqueolóxicos existentes na zona de explotación. Este avance da mina provocará a desaparición de varios conxuntos tumulares, e probablemente dalgún outro túmulo illado ademais dos materiais arqueolóxicos que acollían.

Durante os anos 70 a O.J.E. realizou escavacións en varios túmulos, entre eles un túmulo en Portorroibo, do que se extraeron diferentes materiais que naquel momento foron depositados no Museo da O.J.E. da Coruña, pero dos que hoxe descoñecemos a súa localización, nesos mesmos anos houbo incluso peñas que se adicaron a realizar "escavacións" (Rivera Rouco, 1976). Ademais

destas intervencións nos monumentos megalíticos das que nos quedou constancia, supoñemos que houbo outras moitas das que descoñecemos tanto os autores como os posibles materiais aparecidos.

Xa a finais dos anos 80, creouse ENDESA-ARQUEOLOXÍA, e no ano 1987 asinouuse un convenio de colaboración entre a Consellería de Cultura e Deporte da Dirección Xeral de Patrimonio Artístico e Documental da Xunta de Galicia con ENDESA, co obxectivo de comezar un "*proxecto de investigación arqueolóxico integral*", que contaría co apoio institucional da Xunta e co apoio material de ENDESA (Rodríguez Casal; Vaquero Lastres, Rey Seara, 1995). Realizando intervencións preferentemente nos xacementos con perigo inminente de desaparición polo avance da mina, da entulleira ou pola realización de diversas obras (construcción de estradas, canais de conducción de auga, etc): 1988 nos túmulos da Telleira na Ponte da Pedra, 1989 en Reboredo, 1990 en Illade, 1992 no Forgoselo e no 1994 a prospección arqueolóxica de todo o concello. Paralelamente no 1992 na Mourela tamén se levaron ao cabo traballos de prospección e escavación de túmulos e de estruturas asociadas.

OS MONUMENTOS MEGALÍTICOS ESTUDIADOS

A continuación realizaremos unha revisión das investigacións nas estruturas tumulares e outras estruturas asociadas agrupándoas en necrópoles. Este labor sen embargo vese dificultado polo feito de que os estudos realizados sobre esta zona (exceptuando os de Maciñeira) son parciais, centrándose en aspectos concretos como a localización dos túmulos (Bello Diéguez; Criado Boado; Vázquez Varela, 1984 e 1987), o estudo de determinados materiais arqueolóxicos ou a intervención en agrupacións tumulares concretas (Pombo Mosquera, 1993-4; Vaquero Lastres, 1995, 1997, 1999; Eguileta Franco, 1997).

As **Medoñas da Mourela**, que tamén recibían o nome de Pedras Chantadas, eran un grupo de sete túmulos dolménicos, algún deles de grandes dimensións e dous círculos líticos. Destes dous últimos temos a descrición e a documentación gráfica (fotografías e planos) realizada por Federico Maciñeira, xa que foron destruídos durante a construción dunha estrada: "*Desdichadamente, entre el 1902 y 1904, al construirse el camino vecinal de las Boliqieiras que por allí cruza, fueron desechos los círculos líticos para utilizar su magnífica piedra de blanco cuarzo en el firme del mismo, sin dejar el menor vestigio de ellos, ni de los mojones que marginaban el viejo camino inmediato.*" (Maciñeira, 1943)

Na prospección realizada no ano 1992 por J.M. Eguileta Franco (1997), observábanse aínda en superficie pedras de seixo branco de tamaño mediano correspondentes ao círculo lítico menor, que se distribuían en dous círculos líticos concéntricos, nunha plataforma lixeiramente sobreelevada con respecto ao terreo circundante. A necrópole da Mourela situábase a ambos lados do camiño real das Pontes a Guitiriz e Betanzos, un camiño que presentaba a particularidade de estar limitado por seixos brancos semellantes aos dos círculos líticos. Durante o ano 1992, debido

á construción dun polígono industrial nesta zona que afectaba parcialmente ás mámoas leváronse ao cabo toda unha serie de sondaxes arqueolóxicas de urxencia nas medoñas (Eguileta, 1997).

A Medoña 1 da Mourela atopábase moi destruída xa cando a estudiou Federico Maciñeira (1929): *"representa las ruínas de una mámoa pequena desbaratada por el hombre"*. A medoña 1 (MM-M1) non presentaba ningún tipo de construción no seu interior, pero si un anel lítico formado por bloques de cuarzo e minúsculos carbóns no estrato IV (Eguileta, 1997). Nesta medoña destaca a ausencia de cerámica, a abafadora maioría de restos non elaborados (prismas), e as pezas elaboradas realizadas en cuarzo (raspador, pequena aixola). A medoña 2 (MM-M2) acollía tamén terra mesturada con pequenos carbóns, incluso se localizou unha estreita mancha oval preto da área central (Eguileta, 1997). As pezas atopadas foron unicamente dúas: un fragmento de cuarzo cristalizado e unha posible punta de frecha realizada en esquisto. En ámbalas dúas medoñas, debido ao avanzado estado de destrución no que se atoparon, J.M. Eguileta non considera que estas pezas sexan representativas dos enxovais.

A medoña 4 da Mourela foi violada polos campesiños, como xa sinalamos anteriormente, atraídos polas lendas que facían referencia a tesouros escondidos e instigados por unha botadora de cartas, segundo recolle Federico Maciñeira (1929), atopando no seu interior tres obxectos metálicos (de cobre ou bronce), dos que un sería *"una especie de esfera de unos tres centímetros de diámetro, con una pequena anilla de suspensión"*, todos estes obxectos foron fundidos polos bronceiros da localidade. Na medoña 6 apareceron carbóns vexetais, e na 7, nunha cámara poligonal simple pechada, atopáronse: un cicel, carbón vexetal e terra calcinada. A análise de carbono 14 dos carbóns (CSIC-977) aparecidos nesta medoña ofrecen unha datación calibrada de 2.398-2.139 (Alonso Matthías; Bello Diéguez, 1997). Medio quilómetro máis arriba, seguindo o camiño real das Pontes a Guitiriz e Betanzos, atopábase a medoña que foi "escavada" por uns ingleses no 1880, no seu interior non acollía unha construción megalítica, pero si *"una especie de rotonda formada por guijarras"* (Maciñeira, 1929) e na que se atoparon: *"carbones, una pequena espada de cobre o bronce y un raro objeto, también metálico, que los ingleses le dijeron ser un collar"* (Maciñeira, 1929)

Na chaira das Pontes destacan a necrópole da Veiga da Vilavella, da Veiga dos Mouros e da Telleira na Ponte da Pedra, e do Cerrado de Illade; as tres eran importantes concentracións tumulares, nalgunhas delas atopáronse os materiais arqueolóxicos máis significativos. Existían outras en lugares como o Meidelo (medoñas 187, 190, 202, 203, 204, 189, 201), a Veiga do Rebeirón (medoñas 185, 186), o Casal da Boa (159, 160), e Portorroibo.

A necrópole da **Veiga da Vilavella** atopábase situada nun lugar próximo ao río Eume, e estaba constituída por unha agrupación de túmulos que foron explorados por Santiago de La Iglesia no 1893, e posteriormente por Federico Maciñeira. A medoña 240 contiña unha banda de ouro, e un conxunto de pezas de cobre, que constitúen o que se denominou o tesouro das Pontes (Hernando Gonzalo, 1983). O conxunto de pezas de cobre está composto por un puñal de espigo de folla alongada con biselado, roto no seu extremo distal, e catro puntas de proxección con pedúnculo. Estas

pezas correspóndense cun momento avanzado do Calcolítico. A medoña 245 da Veiga da Vilavella acollía nun túmulo realizado unicamente con terra unha construción en cista con oito soportes e unha laxe de cuberta, na que se atopou un machado pulimentado, entre pequenas pedras cuarzosas e fragmentos de carbón (Maciñeira, 1941; Fábregas, 1991). Próximo a estes apareceu tamén un único fragmento de campaniforme internacional de moi pequeno tamaño (Criado Boado; Vázquez Varela, 1982).

A medoña 242, explorada por Santiago de La Iglesia, non acollía ningún tipo de construción, estaba unicamente formada por terra limpa e contiña os restos de dous vasos campaniformes, na situación que recolle Maciñeira de maneira textual dunha conversa co médico ferrolán: "*y en la base, sobre el piso natural, entre abundantes residuos de combustión, tropecé con muchos fragmentos cerámicos correspondientes al gran vaso caliciforme*". Santiago de la Iglesia realizou el mesmo a reconstrucción dos vasos campaniformes, mediante lacre e cartón, crendo que se trataba dos fragmentos dun único vaso, obtendo unha forma estraña semellante a un cáliz. Luis Pericot, tras examinar o vaso, observou as diferencias existentes na decoración da parte superior e inferior do obxecto, e o seu posterior estudio levouno a dictaminar que se trataba de dous vasos. O vaso "*caliciforme*" foi remitido ao Servicio de Investigacións Arqueolóxicas da Excma. Deputación Provincial de Barcelona, que dirixía por aquel entón o Dr. Bosch Gimpera, que corroborou o dictame de Pericot, reconstruíndo os dous vasos campaniformes. Aínda que a reconstrucción se limitou a uns mínimos, ademais da obtención de dous moldes. A derradeira restauración destes vasos que estaban nun estado de evidente deterioro produciuse nos anos 90 (Fernández Ibáñez, 1992). Na obra de Castillo Yurrita *La Cultura del vaso campaniforme (Su origen y extensión en Europa)* do ano 1928 recóllense como evidencias dentro do grupo de Galicia estes dous vasos campaniformes, como uns dos escasos exemplares atopados ata entón.

Vasos campaniformes da Vilavella (Castillo, 1928.)

A necrópole da **Veiga dos Mouros** na Ponte da Pedra estaba formada por un conxunto de cinco túmulos (Maciñeira, 1944). O túmulo 219 estaba composto dunha laxe de pizarra fincada sobre o piso natural e lixeiramente inclinada cara ao oeste, a media altura nos lados leste e oeste aparecen dúas pequenas laxes de pizarra. Neste túmulo atopáronse un coitelo de sílex de sección trapezoidal, fragmentos de dous vasos campaniformes, unha bola de ocre, restos de carbóns de madeira, cinza e terra calcinada (Maciñeira, 1944; López Cuevillas, 1959).

O túmulo 229 da Veiga dos Mouros acollía unha cámara rectangular (cista) formada por catro laxes e unha cuberta, nela atopáronse un machado do tipo I pulido, aixola tipo IIB pulida, tres láminas de enxadas pulidas, dous cinceis e unha maza (Fábregas, 1991). Este tipo de enxoval sería do tipo Rechaba, que correspondería a un momento avanzado do Megalítico ou xa Calcolítico (Vázquez Varela, 1979). Estas pezas foron atopadas polos campesiños no ano 1891, cando intentaban extraer as laxes de pizarra para empregalas na repisa dun balcón, descubriendo no fondo da estrutura entre residuos de carbón as anteriores pezas líticas (Maciñeira, 1943). Dous anos despois regalaron unha destas pezas a D. Santiago de la Iglesia, sinalando Maciñeira: "[...] y de ahí tal vez naciese en él la idea de explorar algunas otras medoñas".

No ano 1991 foi escavado un túmulo desta necrópole por J. Vaquero Lastres (PP0) (Vaquero Lastres, 1995b, 1999), este túmulo estaría constituído por unha construción orixinal que foi posteriormente alterada, posuiría unha delimitación circular en madeira (foxa e cerca) cunha estrutura de inhumación central configurada a partir dos ortostatos fincados lonxitudinalmente, aliñados e inclinados cara dentro, baixo os que se deposita o suposto cadáver sobre un solo preparado. A alteración da estrutura orixinal viría causada por: *"Un grupo posterior arranca uno de los ortostatos, construye un túmulo e instala otra nueva losa en la misma posición aproximada de la extraída pero en la parte superior del túmulo. Una nueva estructura en la que la estela (sin la orientación e inclinación de la anterior y de diferente pizarra) está trabajada hasta conseguir una forma rectangular. En su parte occidental (exterior del primer recinto) se excava una fosa."* (Vaquero Lastres, 1995b)

O grupo da **Telleira**, na Ponte da Pedra, estaba constituído por cinco túmulos: 216, 217, 218, 223 e 227. A medoña 227 (da Telleira 1) foi excavada no ano 1988 (Pombo, 1993/4). O chan de base desta medoña estaba formado por unha grande concentración de cantos rolados procedentes da terraza cuaternaria, illando o túmulo do solo. Atopáronse no seu interior materiais líticos, un chopper (formando parte do empedrado), un útil dobre: buril e perforador, unha punta bec, un disco de técnica levallois con nove extraccións, dúas láminas e dúas laminiñas, e varias lascas. Algunha destas pezas procedente da terraza cuaternaria podería constatar a ocupación durante o paleolítico desta zona.

A medoña 223 (da Telleira 2) está situada a 150 m ao E-NE da anterior (Pombo, 1993/4). Ambas son semellantes na súa morfoloxía externa e na conformación da área na que se asentaba (concentrando tamén cantos rolados). Contiña unha estrutura interior e situada no centro da

medoña formada por unha chanta inclinada cara ao norte feita de lousa (xisto). A medoña 217 presentaba dúas chantas de lousa (xisto), que Pombo atribúe a unha posible estrutura de corredor, dato que non puideron comprobar polo remate da campaña.

No **Cerrado de Illade**, parroquia de Santa María da Vilavella, existía un conxunto de sete túmulos, que se corresponden coa numeración de Federico Maciñeira do 191 ao 197, tendo como características principais o seu perfil sumamente aplanado, nalgún dos casos, e a súa proximidade (Maciñeira, 1943). Seis deles foron escavados durante os anos 1990 e 1991, por J. Vaquero Lastres. Nestes túmulos constatouse o emprego da madeira nas construcións tumulares IL0, IL1, IL2, IL3 (Vaquero Lastres, 1995b, 1999). En IL0, un enterramento individualizado nunha excavación da rocha, limitada por unha estrutura con acceso ao interior mediante unha rampla de madeira que apareceu carbonizada, datada por C14 cara o 5.200 BP (Vaquero Lastres, 1995b; López Gómez, 1999), que configuraría un camiño de acceso á parte central deste túmulo, cunhas medidas máximas aproximadas de 175 x 270 cms (Carrera Ramírez, 1996). A estrutura é excepcional dende o punto de vista histórico, o que determinou que se realizasen toda unha serie de labores de conservación co fin de musealizala nun futuro, aínda que ata o momento se atopa nun almacén de ENDESA nas Pontes.

O conxunto de túmulos (231 a 237) do lugar da **Fraga Vella** en Portorribo, (Maciñeira, 1929), desaparecidos polo avance da explotación mineira e dos que nos queda unicamente a documentación gráfica de Federico Maciñeira. Era un conxunto formado por unha medoña de planta redondeada e sete túmulos "oviformes" que non conteñen unha estrutura dolménica e situados nunha zona semipantanos e emboscada. Durante os anos 70 a O.J.E. realizou diversas "intervencións" nos túmulos das Pontes, entre eles no túmulo de forma esférica de Portorribo, que ao parecer tampouco contiña ningunha construción pétreo no seu interior pero no que: "*Los objetos hallados fueron: piezas de pizarra pulimentada, hacha de piedra tallada de cuarcita, alabardas de pizarra, puntas de flecha de sílex o cuarcita, raspadores y buriles del mismo material, hachas pequeñas o raspadores de sílex, ídolo amulético de pizarra y trozos de argamasa (probables restos humanos)*" (Rivera Rouco, 1976). Actualmente non posuímos máis datos sobre este enxoval que se atopa en "paradoiro descoñecido". O conxunto tumular de Portorribo foi posteriormente destruído polo avance da explotación mineira, xunto co conxunto de sete túmulos do Meidelo (187, 190, 202, 203, 204, 189, 201).

A continuación centrarémonos naquelas construcións tumulares que se atopan nos distintos relevos que circundan o val das Pontes, ou que se atopan noutros puntos do concello. No 1992 realizouse unha prospección dunha pequena zona que circunda a cubeta terciaria, a causa da instalación neles dun polígono industrial (Eguileta, 1997). Durante esta prospección catalogáronse once mámoas, das que unicamente dúas apareceron illadas: seis túmulos no Tesouro, unha medoña no Pinel, outra en Súa e tres no lugar de Maciñeira.

No **Chao de Reboredo**, que se atopaba nunha elevación próxima á zona de maior concentración tumular da chaira, existía unha necrópole formada por catro túmulos (161, 162, 163 e 164),

próximos aos cales en dirección SE existían outros tres (165, 166, 167) e un máis no monte Grou (168). Dous túmulos do Chao de Reboredo foron escavados no 1989 por Vaquero Lastres. O túmulo RB1 (Vaquero Lastres, 1995e, 1999) presentaba no referente á arquitectura do túmulo unha quin-cena de bloques dispersos de seixo branco, colocados concentricamente no chan. Ademais apareceu un pequeno oco escavado na rocha (que Vaquero relaciona cun oco de poste), os restos dunha estrutura bandeada de 50 cm de ancho cunha liña central de terra moi endurecida que podería vincularse con delimitacións realizadas en madeira "*tenga que ver o no con el túmulo, y siendo ante-rior o contemporánea a éste*", ademais do rexistro de dúas zonas de terra compactada dentro da cir-cunferencia descrita.

En RB1 apareceron tamén restos de lume, en concreto unha capa de cinza en toda a super-ficie escavada por enriba do que podería ser o solo orixinal, moi semellante á que apareceu en RB2. Rexistrouse ademais un "*claro fuego estructurado a base de fragmentos de cuarzo de los que pudimos recoger varias muestras de madera carbonizada*" (Vaquero Lastres, 1995e). Os materiais arqueolóxicos aparecidos en RB1 (Vaquero Lastres, 1995f) son un disco perforado fabricado en lousa (dos que existen paralelos na zona Vilavella e Monte Grou de placas aparecidas durante unha prospección), unha lousa perforada semicircular, un denticulado realizado en lousa, unha ficha cir-cular tamén en lousa e un prisma de cristal de cuarzo. En RB2 apareceu un alisador de pedra de gran (Vaquero Lastres, 1999g).

No **Forgoselo** tamén realizou Vaquero escavacións arqueolóxicas nas medoñas: FO0, FO1, FO2 e FO3, das que o único que coñecemos ademais da súa localización é que o túmulo FO1 serían unha inhumación en foxa sobre un túmulo (Vaquero Lastres, 1995b; 1996).

A **Serra do Cheibán** acollería tamén unha importante concentración de túmulos, vintetrés en total (aínda que non todos estarían na comarca das Pontes), que se alían a ambos lados do camiño real que une As Pontes coa parroquia de Seixas (Somozas). No lugar de **Marraxón**, situa-do xa máis ao interior da comarca, existía tamén un conxunto de seis túmulos, dos que polo menos un foi "explorado" pola "Peña San Miguel", no que se atoparon "*hachas de piedra tallada en cuar-cita*" (Rivera Rouco, 1976), e que probablemente contivera algún tipo de estrutura de madeira carbonizada: "*poseen cámara poligonal, del tipo dolménico, pero sus lajas verticales son de madera en vez de piedra, actualmente carbonizadas. Llevan por tapa superior varias piezas de pizarra*" (Rivera Rouco, 1976). Nas parroquias máis interiores da comarca das Pontes tamén rexis-trou Maciñeira túmulos megalíticos. No pico **Caxado** da parroquia do Deveso, unha das maiores elevacións montañosas da provincia da Coruña, con 757 m de altitude, existen catro túmulos megalíticos, os números 139, 140, 141 e 149 (Maciñeira, 1943). Na parroquia de **Somede**, na Veiga da Nata os 142, e 143, na Camposa do Foxo os 144, e 145 e no Campo das Medas o 150 (Maciñeira, 1943).

CONCLUSIÓNS

A realización desta breve revisión lévanos a formular varias conclusións de carácter xeral sobre as estruturas tumulares das Pontes, pero antes debemos deixar claro que todas as investigacións parten da parcialidade dos datos dispoñibles, debido fundamentalmente a dúas causas: a primeira sería a certeza que temos de numerosas expoliacións e violacións de túmulos que proporcionaron materiais arqueolóxicos que actualmente se atopan en mans de particulares, e a segunda sería a utilización unicamente dos datos publicados sobre estas intervencións, referidos a intervencións puntuais ou a aspectos concretos relacionados coa disposición espacial dos túmulos no espacio.

Mostra	Procedencia	Cronoloxías C14 calibradas (ANE)					
MM-M7 / CSIC-977	Inerior cámara						2398-2139
ILO.55248 / GrN19208	-				4314-3986		
ILO.59270 / GrN19209	-	7482-7047					
ILO.72229 / GrN19210	-				4228-3953		
ILO.80212 / GrN19211	-		6172-5441				
IL1.33372 / GrN19212	Entrada recinto						1406-926
IL3.12229 / GrN19213	Fogar						2467-2068
RB1.15679 / GrN19214	Fogar						2464-2034
PPO.15225 / GrN19215	-						809-535
PPO.20337 / GrN19216	Fogar da foxa						1414-915
PPO.24429 / GrN19217	Empalizada					3969-3654	
ILO.80212 / Beta51900	-			5059-4345			
IL5.14395 / Beta51901	Foxa						2881-2142

Táboa 1. Datacións de C14 dos túmulos (Alonso, Bello, 1997; Vaquero, 1999).

Partindo desta base, sen embargo podemos sinalar varios feitos significativos na enumeración realizada e á vista das datacións de C 14 realizadas: o primeiro feito destacable sería a extraordinaria perduración temporal destes túmulos, dende o campaniforme ata a Idade do Bronce, observable na variación dos enxovais, das estruturas e incluso na reutilización das estruturas tumulares para realizar inhumacións individuais en foxa (RB1, FO1, IL2).

Outro elemento a destacar sería a aparición reiterada de determinados materiais tanto para realizar a construción como formando parte da estrutura e dos enxovais. Estes materiais son o seixo, o cuarzo cristalizado, a pizarra e a madeira. O seixo empregouse tanto para realizar corazas pétreas no exterior dos túmulos como para construír determinadas estruturas no seu interior. A lousa aparece nos enterramentos en forma de laxes de tamaño variable, ou nos enxovais como pezas elaboradas (RB1). Tamén é destacable a aparición da madeira carbonizada formando parte fundamental dalgunha destas estruturas tumulares, coma o túmulo de Marraxón do que non posuímos máis que a referencia antes sinalada (Rivera Rouco, 1976) e no Cerrado de Illade (Vaquero Lastres, 1995b): *"El empleo de maderas en las construcciones puede considerarse elemental en cuatro de los yacimientos que investigué (ILO, IL1, IL3, PP0); parecen ser de hecho, arquitecturas de madera"*. É significativa tamén a selección de determinadas terras, de características específicas, e cunha disposición intencionada, como xa sinalara Federico Maciñeira e como se pode observar claramente nos artigos de Eguileta Franco (1997) e de Vaquero Lastres (1996).

Estructura funeraria	Residuos da combustión	Fogares	Estructuras de madeira
MM-M1			
MM-M2			
MM-M6			
MM-M7			
240 Veiga da Vilavella			
245 Veiga da Vilavella			
242 Veiga da Vilavella			
229 Veiga dos Mouros			
219 Veiga dos Mouros			
ILO			
RB1			
RB2			
PPO			

Táboa 2. Evidencias do lume e das estruturas de madeira presentes nos túmulos.

A importancia fundamental do lume no ritual funerario constátase pola reiterada presenza nos túmulos de todo tipo de evidencias relacionadas coa combustión: fragmentos e partículas de carbón (Medoña 1, 2, 6, 7 da Mourela), tizóns ou leños de carbón (estructura de madeira carbonizada de IL0), cinzas (RB1, RB2), terra calcinada (219 da Veiga dos Mouros), etc.

BIBLIOGRAFÍA

ALONSO MATTHÍAS, F.; BELLO DIÉGUEZ, J.M.

1997 "Cronología y periodización del fenómeno megalítico en Galicia a la luz de las dataciones de C14", A.A. RODRÍGUEZ CASAL (ed) *O Neolítico Atlántico e as orixes do Megalitismo*, Univ. De Santiago de Compostela, Santiago

BELLO DIÉGUEZ, J.M.; CRIADO BOADO, F.; VÁZQUEZ VARELA, J.M.

1982 "Sobre la cultura megalítica y los caminos antiguos en Galicia", *El Museo de Pontevedra*, XXXVI

1984 "Megalitismo y medio geológico en el Noroeste peninsular", *Revista de Guimarães*, vol. XCIV.

1987 *La cultura megalítica de la provincia de la Coruña y sus relaciones con el marco natural: implicaciones socioeconómicas*, Ed. Diputación Provincial, A Coruña.

BOUZA BREY, F.; MARTÍNEZ LÓPEZ, X et GARCÍA MARTÍNEZ, M.C.

1974 "Novos exemplares de cerámica campaniforme na Galicia", *Actas do III Congreso Nacional de Arqueología*, vol. I, Porto.

CARRERA RAMÍREZ, F.

1996 "Arqueología y Restauración. Un ejemplo aplicado a los yacimientos megalíticos", *El Fenómeno Megalítico en Galicia*, Museo de Prehistoria e Arqueoloxía de Vilalba, Santiago.

CASTILLO YURRITA, A. del

1928 *La Cultura del Vaso Campaniforme (Su origen y extensión en Europa)*, Unversidad de Barcelona, Barcelona.

CRIADO BOADO, F.

1988 "Mámoas y rozas: panorámica general sobre la distribución de los túmulos megalíticos gallegos", *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, Vol. XXVIII, fasc.1-2.

CRIADO BOADO, F.; VAQUERO LASTRES, J.

1993 "Monumentos, nudos en el pañuelo. Megalitos, nudos en el espacio: Análisis del emplazamiento de los monumentos tumulares gallegos", *Espacio, tiempo y forma*, Serie I, Tomo 6.

CRIADO BOADO, F.; VÁZQUEZ VARELA, J.M.

1982 *La cerámica campaniforme en Galicia*, Ed. Do Castro, Sada-A Coruña.

EGUILETA FRANCO, J.M.

1997 "Sondeos arqueológicos de urgencia en "As Medoñas da Mourela" y prospección en el polígono industrial de "Penapurreira" (As Pontes de García Rodríguez, A Coruña): Memoria de las actividades", *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, t.VII, vol. 2.

FÁBREGAS VALCARCE, R.,

1984 "La industria de piedra pulida en las sepulturas megalíticas de Galicia", *Trabajos de Prehistoria*, vol.41.

1990-1 "Industria lítica y mámoas del Noroeste: algunos caracteres fundamentales", *Castrelos*, III-IV.

1991 *Megalitismo del Noroeste de la Península Ibérica. Tipología y secuencia de los materiales líticos*, UNED, Madrid.

1993 "¿Enterramientos tumulares en la Edad del Bronce? Nuevas evidencias para el Noroeste", *Espacio, tiempo y forma*, Serie I, Tomo 6.

1996 "O material lítico nunha perspectiva socio-económica", *El fenómeno megalítico en Galicia, Museo de Prehistoria e Arqueoloxía de Vilalba*, Santiago.

FÁBREGAS VALCARCE, R.; FUENTE ANDRÉS, F de la

1988 "Aproximaciones a la cultura material del megalitismo gallego: la industria lítica pulimentada y el material cerámico", *Arqueohistórica 2*, Santiago.

FÉRNANDEZ IBÁÑEZ, C.

1991 "Conservación y restauración de cerámica campaniforme. (Trabajos desarrollados en uno de los recipientes del monumento megalítico de "As Pontes", A Coruña)", *Gallaecia*, nº12.

HERNANDO GONZALO, A.,

1983 "La orfebrería durante el Calcolítico y el Bronce Antiguo en la Península Ibérica", *Trabajos de Prehistoria*, vol. 40.

LÓPEZ CUEVILLAS, F.

1929. *Os oestrinnios, os saefes e a ofiolatría en Galicia*, Arquivos do Seminario de Estudos Galegos, II.

1955 "Caracteres de la Cultura Megalítica del Noroeste", *III C.A.N.*, Zaragoza.

1959 "La época megalítica en el Noroeste de la Península", *Caesaraugusta*, XIII-XIV.

1973 "Prehistoria", OTERO PEDRAYO, R. *Historia de Galicia*, Ed. Galicia.

LÓPEZ CUEVILLAS, F.; BOUZA BREY, F.,

1929. *Os oestrinnios, os saefes e a ofiolatría en Galiza*, Arquivos do Seminario de Estudos Galegos, Ed. Nós, A Coruña.

LÓPEZ FOXO, M.

1988 *Ortiqeira na Cultura Galega*, Imprenta Fojo, Ortigueira.

LÓPEZ GÓMEZ, F.S.

1999 *Os primeiros galegos. Prehistoria e Arqueoloxía*, Ed. Lea, Santiago.

MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, F.

1929 *Notable grupo de círculos líticos y túmulos dolménicos en la cuenca superior del río Eume*, Arquivos do Seminario de Estudos Galegos, A Coruña.

1935 "La distribución de las estaciones prehistóricas ortegalesas y sus características", *Boletín de la Academia Gallega*, XXII.

1941 "El vaso campaniforme y condiciones de sus intactos yacimientos tumulares en la estación de Puentes del Cabo Ortegal", *Atlantis (Actas y memorias de la sociedad española - la de Antropología, Etnografía y Prehistoria)*, Tomo XVI, Cuadernos III-IV.

1944-5 "Túmulos prehistóricos. Inventario descriptivo de los doscientos ochenta y seis túmulos prehistóricos hasta ahora descubiertos en la avanzada comarca del Cabo Ortegal", *Boletín de la Real Academia Gallega*, XXIII-XXIV.

1947 *Bares. Puerto hispánico de la primitiva navegación occidental*, C.S.I.C., Santiago.

POMBO MOSQUERA, X.A.,

1991 "Proxecto arqueolóxico ENDESA", *Arqueoloxía/Informes 2. Campaña 1988*, Xunta de Galicia, Santiago.

1993-4 "Excavacións de mámoas na área de expansión mineira de ENDESA (As Pontes, A Coruña) 1988", *Brigantium*, vol.8.

RAMIL REGO, E.; RAMIL SONEIRA, J.

1996 "El fin de los tiempos glaciares en Galicia. Magdalenense y Epipaleolítico", in FÁBREGAS VALCARCE, R. (ed.) *Os primeiros poboadores de Galicia: o Paleolítico*, Ed. Do Castro, A Coruña.

RIVERA ROUCO, E.

1976 *Historia de Puentes de García Rodríguez*, La Voz de Galicia, A Coruña.

RODRÍGUEZ CASAL, A. A.

1990 *O Megalitismo. A primeira arquitectura monumental de Galicia*, Univ. Santiago de Compostela, Santiago.

1996 "Reflexiones desde Galicia sobre el Megalitismo Atlántico", in RAMIL REGO, E. (ed.) *El Fenómeno Megalítico en Galicia*, Museo de Prehistoria e Arqueoloxía de Vilalba, Santiago.

1997 "Neolitización e Megalitismo en Galicia", in RODRÍGUEZ CASAL, A.A. (ed.) *O Neolítico Atlántico e as orixes do Megalitismo*, Univ. Santiago de Compostela, Santiago.

RODRÍGUEZ CASAL, A.A.; VAQUERO LASTRES, X.; REY SEARA, E.

1995 "Proxecto arqueolóxico ENDESA (As Pontes de García Rodríguez)", *Arqueoloxía/Informes 3. Campaña 1989*, Xunta de Galicia, Santiago.

VAQUERO LASTRES, J.

1989 "¿Dónde diablos se esconden nuestros muertos que no los podemos ver? Reflexiones sobre el emplazamiento de los túmulos del NW?", *Gallaecia*, 11: 81-108.

1991-2 "Del análisis del emplazamiento al estudio de la distribución de túmulos en el NW", *Brigantium*, 7: 151-176.

1995a "Túmulos del NW peninsular: escenarios", *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, Vigo.

1995b "Túmulos del NW peninsular: escenas", *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, Vigo.

1995c "Cubeta de As Pontes: túmulos y problemática de intervención", *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, Vigo.

1995d "Ver y moverse: túmulos en el NW peninsular", *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, Vigo.

1995e "Túmulos tardíos en el NW. RB1: Estructuras", *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, Vigo.

1995f "Túmulos tardíos en el NW. RB1: Piezas", *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, Vigo.

1995g "Túmulos de Reboredo RB 1-2 (As Pontes, A Coruña)", *Arqueoloxía/Informes 3. Campaña 1989*, Xunta de Galicia, Santiago.

1996 "Trabajos sobre los túmulos de la cubeta de As Pontes y su entorno", in RAMIL

REGO, E. (ed.) *El Fenómeno Megalítico en Galicia*, Museo de Prehistoria e Arqueoloxía de Vilalba, Santiago.

1999 *Les extrêmes ditincts. La configuration de l'espace dans les sociétés ayant bâti des tertres funéraires dans le Nord-Ouest ibérique*, BAR International Series, 821

VAQUERO LASTRES, J.; VÁZQUEZ COLLAZO, S.

1995 "Túmulos tardíos en NW. RB1: piezas", *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, Vigo.

VÁZQUEZ VARELA, J.M.

1979 "El horizonte de Rechaba: una nueva fase de la cultura megalítica del Noroeste peninsular", *Boletín Auriense*, Tomo IX.

1988 "El ocre en el megalitismo de Galicia", *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, Vol. XXVIII, fasc. 1-2